

ԼՅՈՒԴՎԻԳ ՀՈՎԱԿԻ ԿԱՐԱՊԵՏԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

«ՄԵԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐԸ» ... ՓՈՔՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ **Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու առակները**

Պայմանական այս խորագիրը, ըստ էության, մեծ մատենագիրներ, գրող-առակագիր, գիտնական-մանկավարժներ Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու ստեղծագործության «մանկապատանեկան հատվածի» խորհրդանշանական արտահայտությունն է։ Իրականում իսկապես կարելի է հաստատագրել, որ հայ առակագրության հիմնադիրների՝ այդ ժանրի ստեղծագործությունները ոչ միայն մանուկների ու պատանիների իրար հաջորդող սերունդների ընթերցանության շրջանակում են մշտապես եղել, այլև դրանց զգալի մասը մեր մանկապատանեկան գրականության սկզբնավորման ակունքներում են՝ Ներսես Շնորհալու «Խրատքի», «Առակք-հանելուկների», Վարդան Այգեկցու առակների հետ միասին։ Եվ այս «եռանկյունում» էլ հենց մենք որոշակիորեն կարող ենք տեսնել-հաստատագրել դեռևս 12-13-րդ դարերում հայ մանկագրության՝ որպես այդ տեսակի դեռևս չգիտակցված գրականության արդեն իսկ գոյությունը, մի իրողություն, որ, ցավոք, հետագա դարերում իր տրամաբանական շարունակությունը չունեցավ և... զորացավ միայն 19-րդում՝ Խաչատուր Աբովյանի և Ռաֆայել Պատկանյանի անձնվեր ջանքերի շնորհիվ։

Այս պարագայում միայն հավաստենք, որ Մխիթար Գոշը հայ գրականության նորամուտ իր առակներով իրապես մեծ քայլ կատարեց նաև... հայ մանկանց սերունդների ուսուցման ու դաստիարակության գործում։ Բայց նախ այն մասին, թե գնահատանքի ու մեծարումի ինչ խոսքերի է արժանացել նա դարեր ի վեր։ Արդեն ասվեց, որ ժամանակի մատենագիր Կիրակոս Գանձակեցին Մխիթար Գոշին անվանել է «մեծ վարդապետ», «գիտությամբ հռչակված այր իմաստուն»¹։ Ղևոնդ Ալիշանը իր «Հայապատում»-ում հատկապես նրա «Հայոց դատաստանագիրքն» ու առակները համարել է «մնայուն արժեքներ հայ դպրության մեջ»։ Եվ Մանուկ Աբեղյանն էլ, բարձր գնահատելով նրա ներդրումը հայ մատենագրության մեջ, Հայոց առաջին օրենսգրքի՝ «Դատաստանագրքի» դերը մեր ժողովրդի կյանքում, հատկապես արժևորում են Մխիթար Գոշի առակները. «Հնում... մեզանում չի եղել այնպիսի գեղարվեստական գրականություն, որ ոչ գեղարվեստական տեսակներից անջատ ու անկախ լինեք..., և հայ մատենագրության մեջ նախապես գեղարվեստական արձակը ներհյուսված է եղել պատմագրությանը»։ Սակայն մեր պատմիչների նպատակը միայն գրական-գեղարվեստական որոշակի տարրերով իրենց երկերը «համեմելն» էր և այն էլ հատկապես ժողովրդական բանահյուսության նյութերով։ Աբեղյանն ընդգծում է, որ Մխիթար Գոշի առականին առաջին արձակ ստեղծագործությունն է, որ ներկայացնում է գեղարվեստական գրականությունը իբրև «ինք-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Եր., 1961, էջ 195:

նություն բնագավառ»։ Եվ հենց այդ առումով էլ նրան «կնքում» է որպես հայ գրականության մեջ գեղարվեստական արձակի ժանրի հիմնադիր²։

Անշուշտ, Մխիթար Գոշից առաջ էլ գրվել են առակային ժանրի ստեղծագործություններ, ինչպես և ընթերցանության շրջանակներում էին 7-րդ դարում հունարենից թարգմանված առակները։ Եվ վերհիշենք նաև Գրիգոր Մագիստրոսի մանկավարժական գրառումներից մեկն այն մասին, որ դպրատներում, քերականությանը և ճարտասանությանը զուգահեռ, սովորողներին ուսուցանում էին նաև «առասպելավարժություն», այսինքն՝ այլաբանական ստեղծագործություններ, որ նույնն է թե՛ առակների մեկնություն։ Գոշն առաջինն էր, այո՛, որ ժողովրդական բանահյուսության և թարգմանական առակների հենքի վրա գրեց ինքնություն առակներ։ «Մխիթար Գոշը իր առակների ժողովածուն կազմել է ուսուցողական նպատակներով, շեշտում է գրականագետ Էմանուել Պիվազյանը։ Դրա համար առակի ժանրը ամենից ավելի հարմարն էր։ Հեղինակի համար առակը ծառայել է որպես միջոց, ուր դրվատվում են առաքինությունները, ծաղրվում պակասությունները, հիմարությունն ու տգիտությունը, արհամարհվում վախկոտությունը, մտրակվում չարիքը...։ Բոլոր դեպքերում նա ցանկացել է իր իսկ խոսքերով՝ «կերպարանել զճմարտութիւն», որ ասել է, թե՛ արտացոլել իրականությունը գեղարվեստորեն, կամ ինչպես հեղինակն է արտահայտվում իր ժողովածուի հիշատակարաններից մեկում՝ «Բարոյապես և առասպելորեն», այսինքն՝ այլաբանորեն, իսկ դա իրականության գեղարվեստական արտացոլման ձևերից մեկն է... Այսպիսով, Մխիթարի ձեռքով XII դարում մեր գրականության մեջ մուտք է գործում ժողովրդական բանավեստի տեսակը՝ առակը, որն իր հետ բերել է նաև ժողովրդական ոգի ու մտածողություն, ազդարարելով գրականության աշխարհականացման մի նոր փուլ»³։

«Գոշի առակները գրված են պարզ ու հստակ լեզվով, սեղմ ու կենդանի երկխոսություններով և առողջ հումորով...,- նշում է Մկրտիչ Մկրյանը։ Առակներում արտահայտված նուրբ և սուր երգիծանքն ուղղվում է հոգևորականության, ճգնավորության, ֆեոդալ իշխանավորության և նույնիսկ կրոնական հավատալիքների դեմ»⁴։ Այո՛, Մխիթար Գոշը իբրև հոգևոր-հասարակական առաջադեմ գործիչ, իբրև մեծ գիտնական-մանկավարժ և իբրև գրող առաջ է անցել իր ժամանակից՝ իր առակներում ծաղրել ու պարսավել է կյանքում, մարդկային հարաբերություններում, իշխանական, հոգևորական դասերի բարքերում տեղ գտած արատները, լավը, բարին, առաքինին տեսնելով հասարակ, աշխատավոր ժողովրդի մեջ, արտահայտելով նրա տրամադրությունները, նրա ինքնագիտակցության արթնացումը։ Այսպես, «Ոսկին և ցորենը» հայտնի առակում, բարձր դասերով թագավորին՝ ոսկուն, այնուամենայնիվ, ընդգծվում է, որ նրանից ավելի բարձր է ցորենը, և այն արարող մարդու՝ աշխատավոր հողագործի, ավելի մեծ չափանիշով՝ ժողովրդի այլաբանական խորհրդանիշն է։ Իսկ առանց ցորենի, ասել է թե՛ առանց ժողովրդի, աշխարհ ու թագավոր գոյություն ունենալ չեն կարող։ Մեջբերենք այդ առակն ամբողջովին. «Ոսկին թագավորելիս պահանջում էր, որ բոլոր նյութերը երկրպագեն իրեն։ Նա թագավոր էր կոչում իրեն, որովհետև թագավորի պատկեր էր եղել և դրանով

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Եր., 1946, էջ 152-158։

³ Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները, Եր., 1976, էջ 292։

⁴ Մ. Մկրյան, Գրականության պատմության հարցեր, Եր., 1982, էջ 72։

ամբարտավանում էր արծաթագործների և ուրիշների վրա ևս: Բոլորը եկան երկրպագելու, բայց ցորենը չեկավ՝ ասելով. «Թող ինքը՝ ոսկին գա ինձ երկրպագելու»:

Ինչպես այս կարգի, այնպես էլ մյուս առակները հիմնականում, այո՛, ունեն բարոյախրատական, ուսուցողական-դաստիարակչական նպատակադրում, հատկապես, ի-հարկե, նրանք, որոնք գրող-մանկավարժը, կարելի է նաև ասել, «հասցեագրել» է կրտսեր տարիքի երեխաներին և պատանիներին: Այդպիսի առակների թիվը բավական շատ է, և նյութը մեծ մասամբ քաղված է բնության, կենդանական աշխարհի կյանքից: Իսկ ընդհանրապես Գոշը գրել է շուրջ 200 առակ, որոնք դասդասել է որոշակի կարգով, «գործող անձերի» կամ նյութերի խմբավորումով, երկնային մարմիններ և երկիր, տնկիներ և ծառեր, բույսեր և ծաղիկներ, սերմեր և բանջարեղեն, մրգեր, լեռ, գետ, աղբյուր, ջրային և ցամաքային կենդանիներ, թռչուններ, մարդիկ: Առանձին առակների պատմողական մասում այլաբանական համեմատություններով առավել շեշտվում են բույսերի ու կենդանիների հատկությունները, նրանց «բարքերը», իսկ այնուհետ դրանցից արվում է բարոյախրատական եզրակացություն: Ահա համեմատաբար երկար մի այդպիսի առակ. «Ճնձղուկները երամով գնացին արագիլի մոտ և աղաչելով ասացին նրան.

- Թույլ տուր մեզ ձագեր հանելու քո բույնի մեջ և պաշտպանիր մեր ձագերն օձերից:

- Ինձ ի՞նչ կանեք,- ասաց արագիլը,- որ կատարեմ ձեր կամքը:

- Կաղոթենք,- պատասխանեցին ճնձղուկները,- որ ձեր ձագերը միշտ առողջ մնան և գերծ՝ վնասակար օղից ու եղանակից:

Եվ արագիլը տեղ տվեց նրանց:

Երբ ճնձղուկները ձագ հանեցին, օձը սողաց դեպի բույնը՝ նրանց ձագերն ուտելու: Արագիլն սպանեց այդ օձին և ման էր գալիս ամենուրեք, որ ոչնչացնի բոլոր օձերին՝ ճնձղուկների ձագերին փրկելու համար:

Առակն ուսուցանում է կարեկից լինել տկարներին ու թույլերին և ցանկանալ, որ ազատություն վայելեն նրանք»:

Այս կարգի առակները համեմատաբար մատչելի են երեխաների համար, և եզրակացություն կատարելիս էլ առակագիրը «օգնում» է նրանց:

Ահա ևս մի այդպիսի բարոյախրատական առակ սիրամարգի մասին, որն ամենքին ցուցադրելով իր գեղեցկությունը և արժանանալով գովեստների այնքան է փրվում-գոռոգանում, որ որոշում է թագավոր դառնալ: Իմաստուններից ոմանք խորհուրդ են տալիս հրաժարվել այդ մտքից, բայց սիրամարգը ցանկանում է ամեն գնով հասնել իր նպատակին: Լսելով այդ մասին՝ թռչունների թագավորը կոտորում է նրա ձագերին և փետրահան անելով՝ մերկացնում է սիրամարգին: Հետևում է բարոյախրատական եզրակացությունը. «Այսպես ահա, նրանք, ովքեր հրապուրվելով ցանկանում են հասնել անկարելիին, ոչ միայն ձեռք չեն բերում այն, այլև կորցնում են իրենց ունեցածը»:

Ահա նաև ավելի պարզ ու հակիրճ մի առակ՝ այլաբանական ասելիքով և համապատասխան եզրակացությամբ. «Չղջիկները լույսին նայել չեն կարող, մտնում են քարերի ճեղքը և կամ պատերի խորշերը և որովհետև զարշառոտ են ու վատատես, ցերեկը գունդ ու կծիկ են լինում և զիշերը հարձակվում: Այդպես են բանասարկուներն ու ավազակները, որոնք արդարության լույսից փախչելով՝ սիրում են խավարը»:

Այսպես, բազմաթիվ առակներում Գոշն ընդգծում է կենդանիների, թռչունների, բույ-

սերի և այլ «գործող անձերի» այնպիսի հատկությունները, որոնք արդեն հայտնի են մարդկանց և այդ ճանապարհով խրատում՝ չլինել խորամանկ, ինչպես աղվեսը, վախկոտ, ինչպես նապաստակը, միամիտ, ինչպես աղավին, հիմար, ինչպես արջը կամ գայլը... և այսպես շարունակ... Նա իր առակներում բարության, խոհեմության, հայրենասիրության, աշխատասիրության, արիության, արդարադատության և մարդկային բարոյական այլ արժեքների հետևողական քարոզիչ է, արժեքներ, որոնք Մխիթար Գոշը «դրել» է իր ուսուցողական-դաստիարակչական խրատների հիմքում:

Հետաքրքիր է, որ հայոց առաջին օրենսգրքի հեղինակը նաև մի շարք առակներում է շոշափում արդարադատության, մարդկանց իրավունքները պաշտպանելու և իրավական այլ կենսական խնդիրներ, որ այժմեական են բոլոր ժամանակներում: Նա շեշտում է, որ իրենց գործունեության մեջ արդարադատ պետք է լինեն թե՛ թագավորներն ու իշխանները, թե՛ դատավորներն ու հոգևորականները, մարդիկ՝ ընդհանրապես: Բոլոր դեպքերում անձնական օրինակը չափազանց կարևոր է: Եվ թագավորն էլ ոչ թե խոսքով, այլ գործով պետք է խրատի իր ենթականերին: Ահա «Ձկները և նրանց թագավորը» առակը: Ձկների թագավորը մեղադրում է մյուս ձկներին, որ ոչնչացնում են իրենցից մանր կենդանիներին: Ձկները համարձակվելով՝ պատասխանում են. «Քեզանից ենք սովորում, որովհետև շատերը գալիս են քեզ երկրպագելու, և դու, կույ տալով նրանց, կերակուր ես դարձնում քեզ համար: Ուստի և մենք քեզանից սովորելով՝ հանդգնում ենք»:

Մի ուրիշ առակ էլ («Արջը և մրջյունը») ասես նախազգուշացում լինի բոլոր այն տերերին ու տիրակալներին, ովքեր անխղճորեն շահագործում են իրենցից տկարներին, խլում նրանց ունեցվածքը: Մի օր մրջյունի համբերությունը սպառվում է և, օգնության կանչելով իր ազգակիցներին, միասնական ջանքերով խոցոտում են արջին, և վերջինս «տանջահար ցավից ստիպված դիմում է դեպի ջրի հոսանքը և չափից ավելի խորը մտնելով՝ խեղդվում է»։ «Կոտրված ոտքով առյուծը և կենդանիները» առակն էլ բարոյախրատական-ուսուցողական ուժեղ շեշտադրում ունի: Երբ առյուծի ոտքը կոտրվում է, նա իր հպատակներից դժգոհում է, թե ինչու զոհաբերություններ չեն անում, որ առողջանա: Եվ կենդանիները պատասխանում են. «Այն պատճառով, որ մենք քեզանից պաշտպանություն չտեսանք ոչ արջի ձեռքից, ոչ գայլի և ոչ էլ գազանների ձեռքից և մինչև անգամ դու ինքդ չխնայեցիր մեզ: Մենք Աստծուն պետք է զոհաբերություն անենք, որ այդպիսի փորձանքի բերեց քեզ»: Եվ, ուրեմն, հզորներն ու տերերը պետք է միշտ պաշտպան կանգնեն իրենց հպատակներին, արդար լինեն նրանց հանդեպ, որ վերջիններս էլ անհրաժեշտության դեպքում սատար լինեն նրանց: Այնքան բազմաթեմա ու բազմաշերտ են Գոշի առակները, որ անհնարին է փոքրիկ ակնարկում անդրադառնալ բոլորին: Ասացինք, որ դրանց զգալի մասն ընթերցանության հետաքրքիր նյութ և ուսուցողական-դաստիարակչական խորք ունեցող ստեղծագործություններ են «ուսումնասեր մանկունքի» և պատանիների համար: «Գոշի և Այգեկցու առակների ժամանակակից հրատարակությունները ոչ բոլորովին պատահաբար են հասցեագրվում առավելապես մանուկ և այն էլ կոնկրետ տարիքի ընթերցողներին, - ընդգծում է Խաժակ Գյուլնազարյանը: - Այսպես, մեր ժամանակի դպրոցականի ձեռքը տալով միջնադարյան առակները, հաճախ առանց բարոյախրատական կցորդների, մենք հնարավորություն ենք

տալիս նրան ոչ միայն ծանոթանալու միջնադարի մարդկանց կենցաղին, այլև ժողովրդի առողջ բարոյականությանը, որովհետև կասկած չկա, որ հիշված առակների զգալի մասը դեռևս գրառումից առաջ շրջել է ժողովրդի մեջ հենց այն բարոյախրատական միտումն ունենալով, որին հանգում է ժամանակակից ընթերցողը դրանք կարդալիս»⁵:

...Եվ դարերի հեռվից «մեծ վարդապետը» այսօր էլ շարունակում է մարդկային մնալուն արժեքները փառաբանող իր դասերը:

«Մի անգամ աստղերը հավաքվեցին իմի, և նրանցից ամենածերերն ասացին.

- Մենք բազում ենք ու շատ, ուրեմն, ինչո՞ւ չենք կարողանում լուսավորել ցերեկն ու գիշերը արեգակի ու լուսնի նման:

- Որովհետև միաբանությամբ չենք վարվում,- պատասխանեց մեկը:

Եվ որոշեցին նախ հալածել ու փախցնել արեգակին, բայց երբ լուսինը ծագեց, հաղթվելով նրանից՝ աստղերը ասացին.

- Եթե մենք լուսնի լույսից այսպես աղոտացանք, ապա ի՞նչ կլինենք, եթե արևը ծագի:

Ձղջացին աստղերը և խոստովանեցին իրենց «պարտությունը»»:

Ասվածը լիովին վերաբերում է նաև միջնադարյան Հայաստանի մյուս մեծ առակագրին՝ Վարդան Այգեկցուն, ով դիմելով հաջորդող սերունդներին, գրում է. «Վա՛յ ինձ, ով իմ որդիներ, որ աշխարհ պիտի գաք ինձանից հետո, որովհետև ցանկանում եմ ձեզ տեսնել և չեմ կարող, քանի որ գերեզմանի մեջ արդեն հող եմ դարձել: Ապա ուրեմն այս գրքով կխոսեմ ձեզ հետ մինչև հինգ, մինչև յոթ սերունդ և հոգով կմնամ ձեր մեջ...»:

Միրո, ցավի, ափսոսանքի այսպիսի զգացումներով է սերունդների հետ «խոսել» միջնադարի հայ ականավոր մատենագիր-առակաբանը, ով «հոգով մնացել է մեր մեջ» արդեն քանի՜-քանի սերունդ ու դեռ կմնա երկա՛ր-երկար, քանի ապրում են հայոց գիրը և իրեն մեծարող հայ ժողովուրդը: Եվ հայ մանկանց ու պատանեկան սերունդների հոգում էլ, ահա, դարեր ի վեր ապրում է Վարդան Այգեկցի մեծանուն առակագիրը, ում «Աղվեսագիրք» (այդպես է կոչվել, որովհետև առակների մեծ մասում իբրև գլխավոր գործող «անձ» հանդես է գալիս աղվեսը) ժողովածուն «սեփականացվել է նաև որպես մանկական ընթերցարան, և ում առակների զգալի մասը Մխիթար Գոշի առակների, Ներսես Շնորհալու «Խրատքի», հանելուկների հետ «գրանցվել» են մեր մանկապատանեկան գրականության 12-13-րդ դարերի «ծննդյան» տարեգրամատյանում՝ մեզ վերստին մտորել տալով այն մասին, որ հայ մանկագրությունը ակունքվում է դեռևս այդ դարերից և Վարդան Այգեկցին արդեն դարեր առաջ հայ մանկանց սերունդների ուսուցման և դաստիարակության գործին փորձել է ծառայեցնել ի՛ր գրականությունը առակների ժանրատեսակով: Ճիշտ է նաև, որ Վարդան Այգեկցու անունով հետագայում կազմվել, «կնքվել», մեզ են հասել առակների այլ ժողովածուներ, որոնցում տեղ գտած շատ առակների հեղինակն ինքը չէ և, ըստ ականավոր հայագետ Նիկողայոս Մառի, այդ ժողովածուներում տեղ են գտել դեռ հնում հունարենից թարգմանված Եզոպոսի առակներից, «Բարոյախոս» կոչվող առակագրից, Մխիթար Գոշի առակներից, հին կենդանական էպոսից և ժողովրդական բանահյուսության այլ նյութերից:

⁵ Խ. Գյուլնազարյան, Ակնարկներ հայ մանկական գրականության պատմության, Եր., 1960, էջ 33:

Եվ, այնուամենայնիվ, այն, ինչ արել է Վարդան Այգեկցին, նրա համար մնայուն տեղ է ապահովել մեր միջնադարյան գրականության տարեգրամատյանում:

Մանուկ Աբեղյանը, Բարձր գնահատելով Այգեկցու քարոզներն ու խրատները, այլաբանական առակներով ու զրույցներով համեմված ճառերի ճանաչողական-իմացական արժեքը՝ որպես ժամանակի իրականության ու բարքերի, սոցիալական խորացած հակասությունների և կյանքի այլ կողմերի արտացոլման հավաստի աղբյուրներ, միաժամանակ շեշտադրում է Վարդան Այգեկցու մեծ ծառայությունը հայ գրականությանը՝ իբրև «նոր ժանրատեսակի՝ առակավոր ճառերի հիմնադիր»⁶:

Մկրտիչ Մկրյանն էլ նշում է, որ «Վարդան Այգեկցու անունով միջնադարից մեզ մնացած գրական ժառանգության մեջ, գեղարվեստական մշակվածության տեսակետից, ամենաբարձր աստիճանի վրա են գտնվում առակները: Վարդան Այգեկցին և մյուս գրառողներն ու մշակողները պահպանել են առակների ոչ միայն ժողովրդական բովանդակությունը, այլև ոճը: Առակներում նյութը մատուցվում է դասական սեղմությամբ, առանց ավելորդաբանությունների, միայն թե պատմողական մասին հաճախ ավելացվել են կրոնաբարոյական մեկնաբանություններ ու եզրակացություններ... Առակներում արտացոլվել են միջնադարյան հայ հասարակական հարաբերությունները և ցայտուն կերպով արտահայտվել են ֆեոդալական հասարակության պայմաններում ապրող աշխատավոր ժողովրդի տրամադրություններն ու առաջավոր հայացքները: Բուն ժողովրդական առակները ժողովրդի իմաստության և սրամտության փայլուն նմուշներ են»⁷:

Այգեկցու ստեղծագործության մեկ ուրիշ հետազոտող՝ Էմանուել Պիվազյանն էլ հավաստում է, որ իրենց գործնական նշանակության, ուսուցողական-ճանաչողական-դաստիարակչական բնույթի շնորհիվ, ինչպես Մխիթար Գոշի, այնպես էլ Վարդան Այգեկցու առակները «դպրոցներում օգտագործվում էին «Առասպելավարժություն» դասընթացի համար, որի ժամանակ աշակերտներին առակներ մեկնել սովորեցնելով՝ վարժեցնում էին դառնալու մեկնաբաններ...»⁸: Մեջբերելով Այգեկցու «Վա՛յ ինձ, ով իմ որդիներ, որ աշխարհի պիտի գաք ինձանից հետո...» խոստովանանքը, Խաժակ Գյուլնազարյանը նշում է, որ «սերունդների հետ խոսելու այս ազնիվ ցանկությունը համահունչ է նրա խրատական և միաժամանակ կենսալի առակների ուսուցողական ու դաստիարակչական պատգամներին՝ նույնիսկ գալիք սերունդների համար»⁹:

Բարձր գնահատելով Վարդան Այգեկցու՝ իր ժամանակի առաջադեմ մատենագիր-գրողի ստեղծագործությունը, նրա քարոզների, ճառերի, հատկապես նրա «Աղվեսագրքի» նշանակությունն ու արժեքը՝ իբրև միջնադարի այդ ժամանակահատվածի հասարակական հարաբերությունների, ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի ճշմարիտ հայելապատկեր և ապա՝ մեր գրականության մեջ այդ ժանրի հետագա զարգացման ակունք, գնահատանքի խոսքերի հեղինակները, ինչպես տեսանք, շեշտը դնում են նրա առակների ճանաչողական-ուսուցողական-դաստիարակչական շերտերի վրա: Իսկ դա ուղ-

⁶ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Եր., 1946, էջ 164:

⁷ Մ. Մկրյան, Գրականության պատմության հարցեր, Եր., 1982, էջ 75:

⁸ Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները, Եր., 1976, էջ 299:

⁹ Խ. Գյուլնազարյան, Ակնարկներ հայ մանկական գրականության պատմության, Եր., 1960, էջ 33:

դակիորեն առնչվում է մանկանց ու պատանեկան սերունդների կրթության ու դաստիարակության գործում առակային ժանրի ստեղծագործությունների տպավորիչ դերակատարությանը: Առակների գործող անձինք մարդիկ են՝ իրենց վարք ու բարքով, իրենց դրվատվող առաքինություններով և ծաղրվող թերություններով, և կամ կենդանիներ, թռչուններ, իրեր ու երևույթներ՝ առակագրությանը հատուկ այլաբանական արտացոլումով, «անձնավորված-մարդկայնացված տեսքով»: Ինչպես շատ առակների գլխավոր «հերոսը»՝ աղվեսը, այնպես էլ մյուս կենդանիներն ու թռչունները, առակներում հանդես են գալիս ոչ միայն իրենց բնորոշ հատկանիշներով, այլև վարքի, վարմունքի տարբեր, բայց նույնպես իրենց համար բնութագրական այլ կողմերով: Բոլոր դեպքերում նրանք այլաբանորեն անձնավորված են, ընթերցողը ի դեմս նրանց տեսնում է մարդկանց, նրանց հատկանիշների մեջ՝ մարդկային հատկանիշներ, հարաբերությունների մեջ՝ մարդկային հարաբերություններ: Այս պարագայում պահանջվում է մանուկ ու պատանի ընթերցողների գիտելիքների որոշակի մակարդակ՝ այդ ամենը ըմբռնելու և մեկնաբանելու համար: Տարբեր ժամանակների դպրոցական դասագրքերում «վարդանյան» բազմաթիվ առակների ընդգրկումը և դրանց հասցեագրումը հատկապես կրտսեր ու միջին տարիքի երեխաներին, վկայում է այդ առակների կենսունակության, մանկապատանեկան ընթերցանության շրջանակներում դրանք ներառելու կարևորության մասին:

Մերնդեսերունդ են ավանդվել Այգեկցու այնպիսի հանրահայտ առակներ ու առակամերձ գրույցներ, ինչպիսիք են՝ «Եզը և ձին», «Ջրաղացը և եկեղեցին», «Առյուծը և մարդը», «Վարազն ու աղվեսը», «Իմաստուն զինվորը», «Գող քահանան և այրի կինը», «Իշխանը և այրի կինը», «Այծեր և գայլեր», «Առյուծը, գայլը և աղվեսը», «Թագավորն ու օձը», «Մի կաթիլ մեղրը պատերազմի պատճառ», «Աղվեսն ու որսորդը», «Մուկը և ուղտը» և այլն:

Վարդան Այգեկցու առակները բազմաթեմա են ու բազմազան և՛ բովանդակությամբ, և՛ քննադատական լիցքով ու նպատակաուղղվածությամբ: Իր շատ առակներում, հատկապես ժողովրդական բանահյուսության մշակումներում, ծաղրված են նաև իրենց հպատակներին խաբող, շահագործող տերերը, կաշառակեր իշխանավորները, նենգ, արծաթասեր, որովայնամուկ և այլ արատներ ունեցող մարդիկ: Դրան զուգահեռ դրվատվում է աշխատավոր մարդը, բարությունը, մեղքերից խուսափելը, ապաշխարանքը... Այդ ամենը արտահայտված է նաև նրա քարոզներում ու խրատներում, իսկ առակներում՝ մեծ մասամբ այլաբանական ենթատեքստով: Բոլոր դեպքերում Այգեկցու համակրանքը, ինչպես Մխիթար Գոշի պարագայում տեսանք, աշխատող, արարող, աշխարհը շենացնող մարդու կողմն է: «Եզը և ձին» առակի այս երկու «հերոսները» վիճաբանում են, թե իրենցից ով է ավելի օգտակար գործ անում: Ձին պարծենում է, որ աշխարհի տիրակալները՝ թագավորները, իշխանները, հարուստ մարդիկ զարդարում են իրեն ոսկով և արծաթով ու բազմում են իր վրա: Իսկ եզն այսպես է պատասխանում. «Ամբողջ աշխարհի բարեկեցությունն են ես, որովհետև ես եմ վաստակում, չարչարվում և հոգնում, իսկ դու և քո թագավորն ուտում եք: Բոլոր մարդիկ ուտում են իմ վաստակը: Եթե չվաստակեմ, դու և քո թագավորն իսկույն կմեռնեք: Եվ դու երախտամոռ մի՛ եղիր»:

Մանուկ և պատանի ընթերցողի համար ավելի մատչելի ու հոգեհարազատ են, ի-

հարկե, կենդանական աշխարհից «վերցված», ինչպես և կենդանական աշխարհ-մարդ փոխհարաբերությունները ներկայացնող առակներն ու գրույցները: Այդ «հարաբերությունները» ներկայացնելիս, առակագիրը փառաբանում է մարդուն, նրա իմաստությունը, հնարամտությունը: «Առյուծը և մարդը» առակում պատմվում է այն մասին, թե ինչպես ճանապարհին նստած զորավոր առյուծը զարմանում է, որ իր առջևից դողալով տարբեր գազաններ են գալիս ու անցնում: Նրա հարցին, թե ինչո՞ւ և ումի՞ց են փախչում, նրանք պատասխանում են. «Փախիր և դու, որովհետև ահա գալիս է մարդը»: Առյուծն արհամարհանքով է լսում նրանց և, երբ հայտնվում է մարդը, նրան առաջարկում է կռվել: Եվ մարդն ասում է. «Այո՛, բայց քո զենքերը քեզ հետ են, իսկ իմը տանն է: Եկ նախ կապեն քեզ, որ չփախչես, մինչև ես գնամ, առնեմ իմ զենքը, և ապա կռվենք»: Մարդը, առյուծի պահանջով, երդվում է, որ կգա, կապում է նրան կաղնու ծառին ու սկսում է հարվածել: Առյուծը գոչում է. «Եթե դու մարդ ես, ավելի խիստ և անխնա զարկ իմ կողերին, որովհետև այս խելքին այդպես է վայել»:

Ուսուցողական-դաստիարակչական այս տարերքը բնորոշ է նրա այլաթեմա ուրիշ առակներին ևս: Աղվեսի խորամանկությունն ու գայլի հիմարությունն է ներկայացնում «Աղվեսը և թղթատար գայլը» առակը: «Կտակ գանձի մասին» առակ-գրույցը աշխատասիրության մի ուսանելի դաս է ավանդում: Ծույլ որդիներ ունեցող իմաստուն և աղքատ հայրը, նրանց դաստիարակելու հնարամիտ ձև է գտնում. իբրև թե իրենց այգում նախնիների թողած գանձը գտնելու համար նրանք պետք է փորեն հողը, և ով շատ աշխատի ու խորը փորի՝ գանձը նա կգտնի: Հոր մահից հետո որդիները եռանդով փորում են հողը, և յուրաքանչյուրն աշխատում է, որ ինքը գտնի գանձը: Եվ վերջին նախադասության մեջ հենց «թաքնված» է... գանձը: «Այգին սկսեց աճել ու զորանալ, առատ բերք տվեց և նրանց հարստացրեց գանձերով»: Եվ, ուրեմն, հենց աշխատանքով է ծնվում գանձը, ու խրատն այս արդեն մեկնաբանության կարիք չունի... «Իմաստուն զինվորը» առակն էլ մարդու վարքագծի ու հոգեբանության մի հետաքրքիր կողմ է ներկայացնում. «Երկու ոտքով կաղ զինվորը պատերազմ է գնում, մեկ ուրիշ զինվոր հեզնանքով նրան ասում է. «Ո՛վ ողորմելի, ո՞ւր ես գնում: Քեզ իսկույն կսպանեն»: Իմաստուն զինվորը հպարտ պատասխանում է. «Ո՛վ անմիտ, ես չեմ գնում պատերազմ՝ փախչելու, այլ կանգնելու, կռվելու և հաղթելու»: Ընթերցողի համար դաստիարակչական հիանալի դաս:

Այգեկցին ժողովրդական ատաղձ ունեցող «Մի կաթիլ մեղրը պատերազմի պատճառ» առակ-գրույցում նույնպես անդրադառնում է պատերազմի թեմային, բայց արդեն՝ զավեշտալի հյուսվածքով՝ ընդդեմ անիմաստ, չնչին ու փուչ պատճառով ծագող պատերազմների: Մի կաթիլ մեղրի պատճառով երկու գյուղերի միջև ծագած վեճ-պատերազմում սպանվում են բոլորը և կենդանի է մնում միայն մի մարդ: Հանրահայտ այս թեման մեծ վարպետությամբ մշակել է նաև Հովհաննես Թումանյանը («Մի կաթիլ մեղրը» բալլադը): Ավարտելով մեր խոսքը Վարդան Այգեկցու և Գոշի մասին, նշենք, որ հատկապես ժողովրդական բանահյուսությունից ակունքված առակների և գրույցների զգալի մասը հետագայում մշակվել են ոչ միայն Խաչատուր Աբովյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Ղազարոս Աղայանի, Խնկո-Ապոլ, այլև ժամանակակից հայ մանկագիրների կողմից (Արշավիր Դարբինի, Մկրտիչ Կորյուն և ուրիշներ): Ահա նաև այսպես է հավերժացվել հայոց միջնադարի այս երկու մեծ առակագիրների անունն ու գործը մեր գրականության մեջ: